

יונתן מנדל. שפה מחוץ למקומה: אוריינטליזם, מודיעין, והערבית בישראל. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2020. 282 עמודים

מוזנה עוייד-בשארה*

במדינה רב-לשונית כמו ישראל גדול למדי הסיכוי לשמוע ולדבר שפה אחרת, שאינה עברית. כאשר השפה ה"אחרת" היא ערבית, המתח עולה. אם נצא מחוץ לאזורים הטבעיים שבהם חיים ערבים, שבהם הערבית היא שפת אם, סביר להניח שיהודים וערבים גם יחד ירגישו מאוימים באותה מידה לשמע הערבית, גם אם מסיבות שונות לחלוטין. יהודים רבים יסכימו שהם עלולים לחוש איום, או במקרה הטוב אי-נחת או חוסר נעימות, ואילו ערבים רבים יסכימו שיהודי שמדבר ערבית מעורר תחושת איום בשל הסבירות שהוא סוכן מודיעין או שב"כ לשעבר. כיצד הוצאה השפה הערבית ממקומה ומהקשר הטבעי – שפת האם של האזרחים הערבים-הפלסטינים, העולם הערבי, וגם של היהודים-הערבים – ואיך הפכה לשפה מיליטריסטית המזוהה עם גורמים מודיעיניים וביטחוניים? יתר על כן, כיצד עוצב והתבסס שדה הוראת הערבית בארץ כשדה פוליטי, לאומי וביטחוני? אלה השאלות שיונתן מנדל מנסה לענות עליהן בספרו שפה מחוץ למקומה. את זאת הוא עושה באמצעות סקירה עשירה ומפורטת של מסמכים ארכיוניים המתעדים את הברית בין שדה החינוך לשדה הביטחון, שנוצרה עם כינון הגישה הפדגוגית להוראת הערבית בארץ מתחילת המאה העשרים ועד סופה. מאחר שמסמכים ארכיוניים רבים מן העשורים האחרונים עודם חסויים, מנדל משלב מחקר ביקורתי של ספרות אקדמית, ראיונות ומסמכים גלויים כגון פרסומים בתקשורת כדי לבחון לעומק את האופן שבו התעצב והתבסס שדה הוראת הערבית בארץ. הספר מתמקד בעיקר בתהליכים של לטיניזציה וביטחוניזציה של הוראת השפה, שהשפיעו עליה באופן מובהק וגרמו להפיכתה למה שמנדל מתאר כסוציולוקט: שדה יהודי-ציוני שעוצב וגובש על מנת לשרת צרכים פוליטיים, לאומיים וביטחוניים. תהליכי הביטחוניזציה גרמו להוצאתה של הערבית ממקומה הטבעי והביאו להיווצרותה של הערבית הישראלית, כפי שקובעת כותרת ספרו הראשון (Mendel, 2014).

מנדל מכיר בחפיפה המובהקת בין שני הספרים ומבקש לחבר ביניהם דרך הרחבת המחקר הארכיוני: בספר זה הוא מתחיל בשלהי התקופה העותמאנית, כאשר החלו לבוא ארצה מלומדים יהודים גרמניים שהביאו עימם מסורת לימוד פילולוגית שרווחה באירופה. הפרק הראשון מתאר כיצד התבססה הגישה הפילולוגית של תרגום-דקדוק בהוראת הערבית וגרמה להרחקת הערבית מההקשר התרבותי והלאומי שלה, ובסופו של דבר הביאה ללטיניזציה של הערבית באקדמיה ובמערכת החינוך. השחקנים שהובילו את המפנה הפילולוגי היו ברובם מזרחנים יהודים יוצאי אוניברסיטאות גרמניות (ובהם, בין השאר, האבות המייסדים של המכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית). אלה, מחד גיסא, תרמו – באמצעות העברת ידע מאירופה לארץ – לביסוס הוראת הערבית במדינה היהודית-הציונית הצומחת כחלק מהעולם המערבי המודרני, אך מאידך גיסא הביאו להדרה

* ד"ר מוזנה עוייד-בשארה, התוכנית לחינוך רב-לשוני, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב

ולמחיקה של הידע המקומי, הלא־אירופי, של דוברי הערבית הערבים והיהודים. הגישה הפילולוגית לא הפכה דומיננטית, כנראה לא בגלל תהליכי הניכור או מחיקת הידע הערבי בהוראת הערבית אלא משום שהתקשתה לתת מענה לצרכים הפוליטיים של התנועה הציונית בשנות הארבעים. בהוראת הערבית חל אז מפנה מהגישה הפילולוגית האירופית לגישה שמונעת משיקולים ביטחוניים, שמטרתה הייתה "להכיר את שפת האויב".

לזיקה הפוליטית והביטחונית בלימודי הערבית מוקדש חלק נכבד מהמחקר הארכיוני העשיר והמפורט שהספר מבוסס עליו, שבחלקו הוא נדיר וחסר תקדים בספרות הכתובה בעברית. מנדל בוחן שלוש תקופות קריטיות בהיסטוריה של המדינה: תקופת המעבר בין המנדט הבריטי להקמתה של מדינת ישראל, תקופת התרחשותן של מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים, והשנים 1976-1986, שבהן התבסס הקשר ההדוק בין הוראת הערבית לחיל המודיעין, שהוקם בתחילתה של תקופה זו. התרומה התקדימית של חלק זה, לדעתי, היא האופן שבו מנדל חוקר אנקדוטות מרתקות שנוגעות לא רק למוסדות (כגון אגף המודיעין ומשרד החינוך) ולאישים היסטוריים (כגון שרי ממשלה ואנשי צבא ומודיעין בכירים), אלא גם לתמורות פוליטיות ומערכות צבאיות, להתפתחותם המקצועית של השחקנים החשובים בשדה ולהחלטות של ועדות הכנסת. המסמכים המתעדים את בניית השותפות בין ארגונים אזרחיים לארגונים צבאיים, והאופן שבו הוקצו משאבים להוראת הערבית בבתי ספר יהודיים כפועל יוצא של ברית זו שבין מערכת החינוך לצבא, מספקים תשובה ברורה לחוקרים, פוליטיקאים ואנשי חינוך שעדיין מתעקשים לדחות את הטענה על המיליטריזציה של הערבית.

הפרק החמישי של הספר מטריד אף יותר, כי בו מפנה מנדל את המבט אל מחוץ למערכת החינוך הפורמלית וסוקר שני מוסדות שבלטו בתחום הוראת הערבית בארץ, אשר שמותיהם נקשרו באופן אינהרנטי לערכים של שלום ופתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני: מרכז גבעת חביבה ואולפן עקיבא. פרק זה אמנם הופיע בספרו של מנדל *The Creation of Israeli Arabic* (2014), אולם יש חשיבות רבה לפרסומו בעברית של מחקר החושף את התכתובות בין הצבא וחיל המודיעין ובין שני מוסדות החינוך האלה, שעיקרן הבטחת מימון והקצאת משאבים שיבטיחו את המשך קיומם. דרך עיון במסמכים ארכיוניים מחזק מנדל את הטענה ששיקולים לאומיים וביטחוניים השפיעו על שדה הוראת הערבית גם מחוץ לבתי הספר הממשלתיים ואף הכתיבו את אופן התפתחותו. בפרק האחרון מחזיר אותנו מנדל למערכת החינוך דרך סקירה ממוקדת של ממצאים ממחקרים עדכניים ומראיונות שערך. הוא מציג גם רשמים שלו מדיונים בוועדות כנסת, שהשתתף בהם כדי לטעון נגד ביטול מעמדה הרשמי של השפה הערבית טרם אישורו של חוק הלאום. לאורך כל הספר עולה מבין השורות דאגתו הכנה של מנדל לנוכח התרחקותם של היהודים – בעיקר היהודים הערבים – מן הערבית, המתבטאת בכך שפחות מעשרה אחוזים מהיהודים (ובכלל זה דור שני ושלישי של יוצאי מדינות ערב) לומדים או דוברים ערבית כיום. האתגר החשוב שהספר מציב הוא חיפוש דרכי פעולה נגד מחיקתה של השפה הערבית, שקיבלה תוקף משפטי לאחר ביטול מעמדה הרשמי של הערבית בחוק הלאום ביולי 2018, מהלך שמנדל כותב כי עליו "להדהד ולהדאיג יותר ממחיקת שפות אחרות" (עמ' 12).

למניעת מחיקתה של הערבית יש חשיבות אדירה לא רק ליהודים אלא גם לערבים, ולכן חסר לי בספר הקול הערבי, שמנדל מספק רק במידה חלקית דרך אמירות של סאלם

ג'ובראן, תאופיק טובי וכמה פעילים ופעילות בגבעת חביבה. אין ספק שמאתגר לנתח את עמדותיהם של ערבים דרך ניתוח מסמכים ארכיוניים המשקפים את השיח המודיעיני-חינוכי, שכן קולם של הערבים נפקד משיח זה. אולם פרק המוקדש לנקודת המבט הערבית-פלסטינית היה עשוי להשתלב היטב בין הפרקים האחרונים של הספר, שאינם מתבססים על מחקר ארכיוני.

כתיבתו של מנדל נגישה ומעניינת, והספר עשוי לעורר את עניינם של קוראים שאינם באים בהכרח משורות האקדמיה או משדה הביטחון. למעשה, הספר מספק תובנות עשירות שיכולות לעורר מחשבה אצל אזרחי המדינה כולם, ובעיקר אצל יהודים-ערבים, העשויים לזהות בנרטיב המחקר המתואר בו גם את ההיסטוריה של מחיקת הערבית והידע על הערבית, שהם וקהילותיהם אחזו בחלק ניכר מהפקתו.

כדוברת ערבית וכאזרחית פלסטינית של המדינה, שחוקרת שפה לא רק ככלי להעברת מסר ותוכן אלא כמסר וכתוכן כשלעצמם, שפה מחוץ למקומה העלה אצלי את השאלה מה היה קורה אילו תשעים אחוזים מאזרחי המדינה היהודים היו דוברים ערבית ומכירים את השפה כפי שהיא חיה ונושמת בתוך מקומה. בטוחני ששאלה זו תעסיק גם את מנדל בעבודותיו הבאות.

מקורות

Mendel, Yonatan. (2014). *The creation of Israeli Arabic: security and politics in Arabic studies in Israel*. Palgrave Macmillan